

գիւգիւլէյ վարմէկիսն եւ թէ օգկայ վարմէկիսն-ներ կամ ամբողջներ, թէ մաճրի, թէ ասար, թէ օյախի, թէ Նեմցիի եւ թէ Հայի եւ կամ թէ ինչ Նաճիօնի, մանաւանդ ալ իժօվ մեր քաղաքացոյն. որ գումակայ ունենար մէկիւլօրն իրեն ձեռն գօնդրագրէն, ամպրուածիւնն կամ այլ կերպիւ գիրմն, կուզէ ինչ անուն ունենայ, Պատուելի քաղքէն որ ըլար, այս մեր կորած մոհ-րօն մոհրած, որպէս այլ վեր յայտնեցինք զնշաններն, նայ ունենայ առաջ բերելու եւ Պատուելի քաղքէն բերելու օգովադ, որ թէ որ այնպիսի հարկաւոր բանն ըլլայ եւ պէտք պի-լար որ Պատուելի քաղքէն կանի իրեն տալն օ-պիկաճիային քով¹, նայ մոհրքի Տիմիկէն մօռ-հօնն, որն որ ունի Պատուելի քաղքէն:

2^օ. Ունողին Պատուելի քաղքէն այսպիսի գիր, կու տանք դերմին օտար երկրէ եղեանունն մէկ տարի. այս մեր երկրին մարդկագացը վեց ա-միս, մեր վարմէկիսին եղեանունն իրեք ամիս. եւ մեր քաղքացոյն վեց շաբաթ, որ ունենայ այս դերմիտուս զիրեն ձեռքն եղեալ գիրն Պա-տուելի քաղքէն բերելու օգովադ անելու. եւ թէ որ չի կամենար այնպիսի խնդրածայ² գալու եւ կամ օգկային հետ ալ չի կարենար իրելու. նայ ունենայ այնպիսին, այս վերջգրեալ գերմիտուս, օգկայ ցեղ չէ նայ. Պատուելի քաղքէն գրով իմացնելու. զերայ, թէ որ ունենար մէկ այնպիսի գիրմն ու բրօդուգօվադ չի անէր³ այս դերմի-տուս. նայ գիտենայ այնպիսին, որ զուրի պիւլայ այն գիրն ու ոչ մէկ տեղմալ սեպի չի պի բըռ-նըվի:

3^օ. Որով հետեւ մինք մեր երդումովն, որն որ դրիւնք Պատուելի քաղքէն, կու հա-դատովնք, որ մեր գիտենալովն չիտինք որ ունե-նանք հէջ մէկ տեղ մին ալ այս երկրիս մէջ եւ ոչ օտար երկրի, այս մեր վերջ գրեալ կորած մոհրօնն մոհրած ոչ մէկ ցեղմն օպիկաճիայ, ոչ գօնդրագր, ոչ հասդատութեան գիր, ոչ իւր-թեքու վրայ եւ ոչ մէկ ցեղմն գրի վրայ, վասն այսորիկ կու գրիւք Տիմի մեր Պատուելի քա-ղքէն բրօդուգօվադ մէջ, որպէս որ հօս բու-րիւգօվադ արինք, մեր տղայոցն յիշատակ, որ գիտենան զորպիսութիւնն կորուգեան մոհրին:

4¹⁰. Թէ որ ընկած ըլար այս մեր վերջ գրեալ մոհրն մէկ այնպէս առանց Աստուծոյ ա-

հին եղեալ մառգու ձեռ, որ գրած ըլար կամ գրէր Պատուելի քաղքէն վրայ մէկ զօր օպիկա-ձիանն, կուզէ պարտքի, կուզէ այլ կերպիւ բա-նի վերայ եւ մոհրած ըլար, այս մեր վերջ գրեալ կորած մոհրօնն, այն նիւթովն թէ մօհ-րին ուժելութեամբն հասդատ մնայ այն գիրն ու ինքն չի իշխելով բերելու իրեն եւ մեր կենդանութեան ժամանակն, մինար գիրն իրեն բօղդերիդաշին եւ կամ օգկային ձեռն, որ ձեռն ունեցողն ելէր ու բերէլնդիպ անէր մեր բօղդերիդաշին մեր մահանը Էտեանց այս մօհ-րին ուժելութեամբն, նայ գիտենան ամէն մէկն որ հէլէլ ճամբով չի պիլար բերէլնդիպ հապա ծուր. զերայ, որպէս մինք այլ վեր յայտնեցինք մեր հոգւովն թէ մառգու ձեռ ալ չունինք հէջ մէկ ցեղմն գիր, այս մեր կորած մօհրօնն մօհ-րած. վասն այսորիկ հօս ալ կու հապատուինք եւ կու գրինք զգիրս ամէն մէկըս շուշգրիպօվադ անելով եւ Պատուելի քաղքէն մոհրօնն ամա-ցուցանելով:

Գրեցաւ ի թվոյն 1752. Գեկտեմբերի 18ին, երկրի Գրանդիվանիոյ ի քաղքէն Հայոց Էլիզաբէթ¹,

Այս երկու միջանկեալ պատահարներէն ետեւ անցինք մեր պատմութեան ընթացքին, եւ շարունակենք անոր լինելն անկէ՝ ուր որ թու-ղցած էինք:

ՅՈՂՀ. ՄԾԾԾ

ԱՅԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԳԻՒԼԱՆԻ ՏՈՐԻՆԸ

Բ.

Հայ գիւղք ընդհանրապէս:

Այս պատմաւորութեան համար՝ զորոք քիչ մ'իտքը պիտի պարզեմ, գիւղքն առ հասարակ իրարմէ հետու են: Տեսնն այնպիսի եղանակաւ մ'իրարու կցուած են, որ անվարժ անձ մ'առաջին տեսութեամբ չի կրնար անոնց թիւն ճիշդ որոշել: Այլեւայլ պատմական պատմաւորութեան ստիպած են զմարդիկ նախ՝ գիւղքիւնէն աւելի ապահովու-թեան մասդի բլլալ. այս վախճանաւ ալ իրարու կից են, որպէս զի ամէն վտանգի ժամանակ գրացին կարենան իրենց օգնական ունենալ. այս վախճանաւ այնպիսի վայրեր իրենց բնակութեան տեղի ըն-տրած են, որ ըստ իրենան յափշտակել թուշուրք իրենց բոյնք դնելու էին: Ինչ որ երբեմն հարկ ան-հրաժեշտ էր, այսօր ինչպէս առ հասարակ իբլլայ,

¹ Այսինքն, եթէ հարկ ըլլայ որ քաղքէն իր պոր-տաւ որովհէնք կատարէ կամ իր պարտականութեան իւր-տին վրայ մնայ:

² Այսինքն է, կը իշխակէ՝ անձամբ:

³ Իրօքիւնդ անի, կը իշխակէ, արձանագրել. արձանագրութեան մասանկէն մէկ անցնել:

սիրելի ստորութիւնը դարձան է: Գրեթէ ամէն հայ գիւղ (բացառութիւնը շատ քիչ են) գտնուող իմ նկարագրած Սիւնդառու անհատական մէջ՝ կամ ցից, ամուր ու ապահով բարձրաց վրայ են, եւ կամ անդադարող ու ամէն կողմանէ փակեալ ձորերու մէջ, որ կամ իրենց գրիւքն ասպնդուութեան քաղաքներ վրայն, կամ իրենց մօտերն ամուր ասպնդներն ունին: Ետա անգամ գլխաւորապէս իւրենց սմար, երբ լեռան բարձր գագաթին ինչպիսի կամ անդադարող ձորէ մ'ելլելով մարդկային այսպիսի անհատկայրն մը կը մերձենայ: Ուղեւորն որովոր յոգնած ալ ըլլայ, հարկ է որ ձինն ինչպէս եւ օճաճե ծամածուռ մարմաներու վրայն — որ այս անունը կրելու արժանի չեն, — քարերու վրայնուրիւ եւ ցեխն մէջ ընկնելով քաշէ՝ իւր նպատակին հասնելու համար: Երբ վերջնալուսին գիւղն սկսին հոս հոն լլլա վառել, հեռուէն լլլան այնպէս մը կ'երեւան իբր թէ օդը մէջ լլլանքն կը թռչին: Դաշտային երկիրներու գիւղերն նախկին վտանգաւոր ժամանակներն պարսպով շրջապատուած կ'ըլլային, (հմա. Եւրոպական, Ստորագրութիւն կաթողիկէ իշխմանին եւ հինգ զաւառայն Արարայն, Երկու Հատոր, Եւրոպային 1842, Հտ. Բ. էջ 35) «Եւրոպայն... գիւղ մերձ յԱրարատի... ունին յառաջագոյն շրջանակի պարիսպ ի հողը՝ որպէս այլ բազում գիւղերոյց ի դաշտի տառ Արարատայ ի պատճառս ասպատակութեան Լէզիկայն եւ այլ մերձակայ սահմանակից թշնամեաց»:

Մեծ պողոտաներու մօտ շատ քիչ գիւղ կը գտնուի. ուստի եւ սակ' ամբողջ որ մը ճանապարհորդելով գիւղն չեն հանդիպիր, որ պարագան ուղեւորին ի մասնաւորի ամառն ու մեծութեամբով զօնաւորութիւններ կը պատճառեն, երբ կ'առաջարկեն եւ այնպիսի հանդիպելով չ'ուզեն ժամանակ կորսնցնել: Այսպէս՝ ստորակիցնայ եւ անգամ մը Տաթեւու վանքէն Վերդես տաւրը դարձած ժամանակ՝ — որչափ կը յիշէ — իբր կէս օր տակն ճամբայ մ'արեւգտան կիզիլ ճառագայտից տակ կարել անցնիլ եւ ծարաւս անցընելու տեղ մ'ալ աղբիւր չգտայ. հազիւ իրիկուան դէմ հընձաղներուն պատահեցայ, որ արող բնձի խմելու ջուր տաին իրենց քով մնացած պաշարէն, Հեռուէն նախ եւ յառաջ գիւղին եկեղեցւոյն (որ առ հասարակ գիւղին մէջտեղը բարձրադիր տեղ մը կառուցուած եւ փարթիկ պարիսպով մը շրջապատուած կ'ըլլայ) փայտաշէն աշտարակը եւ տանուի՝ որ իբր ամենէն բարձր շէնք նախ աշքի կը զարնէ: Գիւղ մերձեցողն՝ շանց գրեթէ խալցուցիլ հաշիւներ կը տէ: Եունք գիւղերու մէջ մեծ բազմութեամբ իբր պահապան կը պահուին եւ որչափ աւելի վայրենի են, այնչափ աւելի յարգի են: Ետա աւելի վտանգաւոր են լճերն (հոգեւորական) շուն անուանեալք, զոր գիտմամբ մարդէ ու բնակարաններէ միշտ հեռու կը պահեն եւ երբեք հօտէն բաժնուրով գիւղ չեն բերին, որպէս ի վայրենի մնան եւ մարդու չենտեսլանան: Միայն ամառը կարելի է՝ երբ արեւգտան կ'ետրան ջրհովիթիւն ամեն կենդանի եակները ստուերախիտ զով տեղեր կը հրաւիրեն, առանց այդ կենդանեաց աղաղակէն

նեղուելու փողոցները շրջիլ: Գր. Պատառ՝ շատ դործ ունեցած է այսպիսի կենդանեաց հետ. «Կառապի շունը՝ որ աչ գոյշն անգամ՝ զբարւոր կ'ըլլան, ամեն զինեալ օտարականի գիւղ ճանելը կ'արգելուն եւ իմայնարայ գիւղն եկողն, եթէ քրիստոնէայն է, մեծամեծ նեղութիւններ կը կրէ. ասոնց փորձն եւ ալ բաւական առի:»

Ստորագրող ամեն գիւղ մերձակայ կողմերն իւր Բախլանիլ պողոյն ու կանաչեղնեաց պարտեզներն ունի: Ետ հասարակ գծուարին եւ գիւղի մէջ այնպիսի տներ գտնել՝ որ պարտեզ ունենան: Տեղիցն դիրքին, կիմային եւ ջրաշատ ըլլալուն համաձայն կ'ըլլայ պարտեզը մեծութիւնը, որ գեղեցիկ տեղք մը կ'ունենան իրենց պողոտան մասեալով: Եւ կէտեղներն, ծիրանի, թթենի, ընկուզենի, գեղեցի, նաննի եւ անդէւիլ: Տաճկաստանի մէջ այնպիսի գիւղական տներ ալ կան՝ որ պարտեզով շրջապատուած են, ինչպէս կը ստորագրէ Շալէ:

«Պարտեզաց տները հաս շարքն տասն քիւլամարէ աւելի տեղ կը գրաւէ: Պարտեզք բարձր հողէ պատրով եւ կաղամախներով շրջապատուած են, որոնց մէջ խառն ի խառն անկուած են՝ իւրն ձորին, իրեւտանի, ընկուզենի, թթենի եւ նմաւ նուպէս որթատանի վեհ բնի: Տեղերն որ մեծ բազմութեամբ այս պարտեզաց մէջ ծիր ցան կը զբոսնուին, նոյնպէս եւ այն գիւղերու տները՝ որոնց մէջն հետեզհետէ անցանք, ամառն հանրայեակն պատասխանած մը պիտի ըլլան (էջ 44):» Ինքը մեծաւ կը ճանապարհորդէր: Իւր նշանադրած գիւղերը կենտրոն շրջակայքն են: Տանց համար կ'ըւէ. «Գոճախաւորաց յետին աստիճանի գէշ շինուած են, եւ զլեւտաւորաց կը բաղկանան հողէ երկու պատէ՝ որոնց վրայ կը հանգչի հողէ կամ յարգի յարկը՝ յենկով ճիւղերու կամ յօտի տաշուած տախտակներու վրայ: Պատահաճախ տեղ կը բռնեն բազկի հաստութեամբ ծակեր, որ աղէկ կամ գէշ իւզուած թղթով փակուած կ'ըլլան. ասոնք Սփոյ մէջ սուղ ապակոյն տեղը կը բռնեն աւելի աժան կերպով՝ բաց նաեւ տեղէ կ'երուծուի:»

«Այս յայտէ կը բնակին մարող Գիւրուն Սփոյ բնակիչք. եւ ասկայն այս սորմելի տները՝ ուր գիւղերն անցընելու համար ալ մեծ գոճախալուծներն կ'ընտելին, մեղք պաշտ կ'երեւան, եթէ համեմատեալ այն նեղ ուղիքն հետ՝ ուր քուրդք ու Հայք մեծաւ կ'ապաստանին:»

Գիւղացւոց կարն ու մարդը այս պարտեզաց մէջ է: Իր փայն այս շէնքերը՝ յետ եկեղեցւոյ շէջ տանիք ունին:

Հայ գիւղի մ'արտաքինն՝ առանց նաեւ ոչ-լու գիրքն ի նկատի առնել, շատ քիչ միջոցաւան երեւոյթ ունի եւ հազիւ թերեւս Եւրոպացի մ'ուզէ այդտեղ մասուն անցընել: Տներն որ նոյն գծի վրայ եւ իրարմէ բարձր գրիւք շինուած են, հարձմանեւ, յարգով ու աւազով խառն հասարակ շաղախէ յարկերով ծածկուած են (տես Ցխտ. Ա,

¹ Dr. Friedrich Parrot, Reise zum Ararat, Berlin 1833: Եւր. Հտ.
 ² Compté de Cholet, Arm., Kurdistan et Mésopotamie, Paris 1892:

Չիւ 1)* առանց պատուհանի Եյս տներն այնու
ստեղծանման կ'երևան, որ տան իւր ետուի պատան
գրեմէ միշտ այնչափ բարձր կ'ըլլայ որչափ է իւր
կռճակի տան գաւիթը, որով եւ երբեք չի տես-
նուիր։ Ընկունութիւններն բարձր գրիւք երկրի վրայ
կրտստ վրայ կառուցանելն Ռուսաց լայն ալ գոր-
ծածական կ'երևայ։ (Հմտ. Ըվլյիկեր-Լերիեն-
ֆելդ, տեղ էջ 357)։ «Ռուսաց բնակարաններն ալ
որոշ առանձնապատկերիւն մ'ունին՝ մանաւանդ
լեւնային տեղերը։ Քարաշէն, հարթայտաակ հիւ-
ղերը լեռանց ճից գաւիթայրերուն այնպէս կ'ապ-
են որ խոնարհադոյն գիրք ունեցող խելկէն յարկը՝
բարձրագրին առջեւ ստեղծի տառիման մը կարծե-
ն կ'ապմտ։ Նախին խաւովայն ժամանակներն ըն-
տացաց բնակած տներն որով մը կ'ամրացնէին։
Որքէ հաստատուն աշտարակ մը եւ հրացան արծա-
կելու որմանակեր ալ կ'ունենայր։»

Եւսա եւ թուի զգոնութիւնն ու փողոցներու
նեղութիւնն, ժամանակութիւնն ու խորհրդարգու-
թիւնն՝ միայ ոմով կուտակեալ տանց միջոցնալ եւ
անհամ երեւոյթ մը կու տան։ Ասոր վրայ աւել-
ցնելու է նաեւ ճարտարապետականը ազդեցութիւնն՝
ի մասնաւորի գիւղին շրջակայքը։ Աստ անդ բըրգ-
մեւ էր բարձրանան ահագին ազդեցւոյս, որ իրենց
հոտն ամէն կողմ՝ կը քարածնէ։ Աւ հասարակ ամէն
ազդեցութիւն՝ ըսյոյ ի մասնաւորի այն տեղերը՝
ուր փայտի առատութեան պատճառաւ ածարե-
ն իբր վառելիք չի գործածուիր եւ մեծ բազմու-
թեամբ աղաւս կը պահուի, գիւղին լայն նեոուե-
լով մեծ կայտեր կը կազմէ, ժամանակաւ առաւել
լայն գառաւել կը մեծանայ եւ երբեմն երբեմն առա-
տիկ անձրեւեքով իրենց քանակութենէն քիչ մը
բան կը կորսնցնեն։

Հայարանակ գաւառաց լանի մ'որթմատունկ
եւ բամբակ մշակող գիւղերն միայն աղքեւ երկրին
արդաւանքը ընելու կը գործածեն, թէ եւ առ հա-
տարակ լաւ գիտեն առօր յարգն ու փղբրիկ բան-
ջարանցներու համար ալ կը գործածեն։ Ասոր
պատճառը մասամբ ճանապարհաց յուսութիւնն է
— այլ գործածեն՝ կիչուս յիշատակեցնիք, լեւ-
նական մասին մէջ տարածուած չըլլալուն՝ աղքեւ
իշով կամ ձիով՝ չհեռուոր գաւառներն տանիք գիւ-

ղացւոց կարծեաց համաձայն հողիւ կրնայ ժամա-
նակի կորուստն ու ծախքը փոխանակել, — եւ մա-
սամբ ալ երկրի բարեբեր ըլլալն։ Երկիրը սեւ հող
է եւ ըստ այսմ արարելու ժամանակ կը նայուի որ
ըստ կարի խորունկ ըլլայ աղօղը եւ առ այս երկու
անուոյ վրայ հաստատուած մանաւոր գործիքը մը
կը գործածեն, զոր գուծան կ'անուանեն։ Գու-
ծանին վեց կամ ութ զոյգ եղ կամ գոմէշ կը
լծեն եւ երկու կամ երեք հողի պէտք է՝ որ ձեռ-
քերն երկայն գաւազաններով եւ լուծի վրայ
նստած՝ լծեալները շարժեն։

Յարակոյս չկայ որ մարդասիրութիւնը պէտք
չէր թողուլ գիւղացւոյն՝ իւր բնակավայրին շըտ-
կայքն այսպիսի բուրգի կառուցանել։ Եսկայն
գիւղացին հաստեց հեռ միշտ գործ ունենալուն,
ամէն որ ու ամէն ժամ անոնց հեռ զգաղելուն՝ այն-
պէս անոնց վարժած է որ հողիւ ի վիճակի է երին
անհաճոյական կողմն ըմբռնել։ Եւ թէ՛ զից
մտաւոր ալ ընեմ որ զայն անգամ կը լեւաւ «Այս
աղքեւ — կ'ուզէ ըսել՝ կ'ովուն ու կ'սան — զար-
բաւ ըլլամ, ինքն է որ զիս եւ գաւառներս կը պահէ
եւ չի թողուր որ բերանս ցամբի (այսինքն՝ եթէ
կամ, պանին ու կարգող շուններս՝ ցամբը հայ
ուսելու կը տարկախմ)։ Ինքն է՝ որ զիս տարու
ուսելու պարգրեալ կը հանէ, թո՛ղ Աստուած օրհնէ
եւ բազմացնէ։» Այս ուստի նման խօսքեր նա-
հապեանական մարդը մը տեսութիւնները կը պոր-
զեն։ Այսպիսեաց համար անուանն ամենայն ինչ
է, եւ մարդուն միայն տարաբան իսկ կու զոյց թէ
տարեւը անոնց իրենց հողեկան բարեբաղւոյն ձրիքն՝
իրենց տանանէ վեր ըլլալը գիտեն։

Թեւ Այսրառայող գաւառի գիւղերն իբր վաթ-
սուն տարի յառաջ եւս յառաջոյն չէին, յայտնի է
Պատարի (տեղ, էջ 91) բառաբարութենէն։

«Այս գաւառին թէ հայրանակ եւ թէ տաւ-
կարանկ գիւղերուն տեսքը՝ չի կրնար անոնց բարձր
գորութիւնն առլ։ Գաւառն տանց յարկերն բոլորու-
մին հարկէ են եւ կառով ծածկեալ։ Պատարի հանի
տեղ կը ծառայեն լանի մը ծակ՝ որ ընդ հանրապետ-
գաւիթ կը նային, ուր է եւ դուռը։ Հողէ պատ մը
կը շրջապատեն ամէն կայաւած։ Եւ ամէն ուղղու-
թեամբ ծուռուսուա ճամբաներով ծածկուած են
այս կայաւածոց մէջտեղէ եղած միջոցները։ Ըստ
այսմ այս գիւղերը շուտին այն գեղեցկութիւնն ու
հրապոյրը՝ որ Եւրոպայի գիւղերուն յատուկ է, այլ
մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրը, գտածէ մինչեւ
առատաւոր միւսնայն նիւթ է եւ միւսնայն գունով
են՝ ըստ ամենայնի նման հողոյ։ Քիչ մը հեռուէն
իսկ անկողարէի է անոնց գիւղ ըլլալն իմանալ եւ
արդեամբք ալ թերեւս շատ աւելի միայ չէր գրեւել,
եթէ լանի մը ծառեր անոնց տեղը մասնանիչ
չընէին։»

Հողէ պատ չընելու սովորութիւնն ուրիշ
տեղեր ալ կը տեսնուի։ Եւրոպայի թուրքաց շըտ-
կայքը պարտաւէջ հողէ պատերով շրջապատուած
են, որ գործանալին այն է որ պատերը այնպիսի
տեղեր եւս հողէ կը շինուին, ուր առատութեամբ
բար կը գտնուի եւ չնչից գործածեն շատ աւելի
գիւղին է եւ նպատաւոր։ Ար յիշեմ թէ ինչպէս
գիւղացի մ'ի Կեղքի՝ ուր ամենայն ինչ քարէ է,

* Բնագրին մէջ ի պատշաճաւոր տեղիս զետե-
ղեալ պատմութիւնն հարկ համարեցանք տեղիս տեղ-
ութեալ պատմութեալ՝ առանձնապէս տարեաններուն վրայ
տարիով յաւելուած ընել։ — Դարձեալ պարտք կը հա-
մարեցն ծանուցանել՝ որ ինքնայն Մարգարիտական
ընկերութիւնն խնայարութեամբ ինչպիսեաց միւսմանս
մեր տարաւորութեամբ յամենց ինքնին իսկ ընագրի
մէջ տրուած պատկերաց կ'իյնէ ձեռքէ։ Միայն յատա-
կազմերու կ'իյնէ ձեռք զիցար գործածել։ ԵՐԱՐ.:

Այս տեղերն իբր զիցմիշ ալ կը գործածեն, վասն
իւր չկայ գիւղական տան մը՝ որ այս մասն ունենայ։ Այս
պարտաւ շատ մեծ գիտարութիւն կը պատճառէ տա-
րակներ մը՝ մանաւանդ այն տանն, երբ գիւղէն ինչորոշ
տեղ մ'իյնէ եւ սարկաւած՝ անհաճոյար շաճ մէջ այս-
պիսի տեղ մը փնտռել։ Ըստ մանրանկարէ կը պատմին
այստեղի գիւղաց առկին։

Աւ Հայս բաց ի յիշուածներէն իբր բնածայր
կենդանի կը գործածուի նաեւ լորի։ Երա՛ւորք առ այս
վախճան գունէլ, սպտ եւ կոյ ալ կը գործածեն։ Ուր որ սոյլ
կամ կարգ գործածելու սովորութիւն կայ՝ սովորեալ գունէլ
կամ եղ կը լինի, շատ քիչ անգամ մի։ Եւ կամ լորի լեւել
երեք տեսած լեւ։

մեծ աշխատութեամբ իւր պտղոյ պարտեզը հոգէ պատմով մը շրջապատեալ։ Վաղեստերի՝ որ արեգական շինութիւններն խորհրդանշեալ են անճարեւեհներն ի բոց տարուելուն՝ անընդհատ նորոգութեան պէտք ունէր։ Թեմբալ կրնայ հաւանականութեամբ բնագոյնով թէ այս եղանակաւ շինելն՝ որ խեցեգործութիւնը շատ կը յիշեցնէր, չէր շինելու առաւելն ու նախնական աստիճանն էր, որմէ յառաջ էր սակայն գտածի մէջ ծաւեր բաժանել ու բնական այրերու մէջ բնակիլն։ Որովհետեւ ստոյգ է թէ այս պիտի պատ մը շինելու համար չափահաս զարմարութիւնն ու արուեստ կը պահանջուի՝ քան թէ քարերն ու գերաններն արուեստով իրարու վրայ գնելով յարմարեցնելու։

* * *

Ընդհանրապէս գիւղի մը մէջ ժամանակը հանգիստեալ եղանակաւ անցընելու եւ զիջական կենաց ի մտայ ծանօթանալու ամենէն յարմար առանձն է աշխատ վերջը։ Այս ժամանակն է միանգամայն համեմատաբար հեշտութեամբ եւ նոյն իսկ հանցիցիք անապարհորդելու ամենէն յարմարը։ Ցարս միւս եղանակներն Սիւնեացի ու Արցախում մէջ անապարհորդելն այնպէս գիտարար, այնպէս խանճեցուցիչ է որ թրեւս գիտարար գանձի ուրիշ այսպիսի գաւառ մը, Գարսան կամ Թաւիզ ու աստիճանի տեղատարարից քմաքի կը նեղեն։ Երբեք չէր հնդկացիներ կազմելով, որոնց մէջէն անցնել անկարելի է. աստիճանայն զընդունմամբ եւ անդիմադրելի զօրութեամբ քարեր ու ծառեր են յառաջ մղող լուրը կարճ միջոցի մէջ կը շահնակեն անհետ կ'ընեն ամեն խաղաղօտ, անապատ կը գործնէ ծաղկող անդատառանձնեք, կ'անէր ուղիները եւ շատ անգամ մարդ օրերով կը ստիպուի սպասել մինչեւ որ ծամբան շարունակել կարենայ։ Կամ՝ ձիւնահալքէն ստուերացած բողբոջութիւն լեռնադեղատակներն զինքը կը հարկաւորուի, որ սպասէ։ Ամառը խիղիջի շինութիւնն էր կը տիրէ որ անպատարազոր եւ կրիմայի չվարժեալ հնձեղայն խնդութիւնն ու զուարճութիւնը կը բառնայ։ Սակայն այս ամենն ոչինչ է համեմատութեամբ այն նեղութեանց՝ զոր մարդ ստիպուած է ձմեռը կրել։ Ժամբաներն բարձր լըրանց միայն կ'ընթան, որ ամառն անգամ թէթեւամարտ եւ նախահոգութեամբ չպատրաստուել ուղեւորին իրենց ցրտադին զօրութիւնը զգալ կու տան։ Ուրեմն ցրտութիւնն որչափ եւս առաւել զգալի պիտի ըլլայ ձմեռը, երբ աստիճան բուքը, ձեռն հիւսնել, բռնուն ու ցրտաշունչ հոգիք ոչ զոյգի անգամ ամբողջ կարտաններն ձեռն տակ կը թաղեն։ Եւ շրջակայքն ոչ ուրեք ընակավայր մը կամ մարդու հետք մը կը տեսնուի, որ թշուառներուն կարեւորային ժամանակին զգուշութեան հասնի։ Բնութեան այս ամեն արհաւիրաց վրայ աւելընելու է եւ այն, որ շատ կողմեր գիշերելու պատճառ տեղեր այլ չեն ըլլաւ։ Կը սկսի մ'ըննայ եւ մարդ ասպական գիւղ մը հասած չ'ըլլար։ Այս պարագայն ամառը գիտարարութիւն չունի, փասն զի մարդ կրնայ իւր գիշին քով բաց օրի մէջ գիշերել։ Միայն օդը լուս չեղած ժամանակ Թաւիզեցոյ անուանեալ շէնքերը կ'ապաւինին։

Քարվանսերայի ամենապարզ մէկ տեսնելը թափարարանի գիւղի մը քով տեսնել եմ եւ ձմեռը քանի մ'անգամ ալ մէջը քնացած։ Քառանկիւն երկայն շէնք մըն էր, որուն երեք շարքադական մասը ձիւրեր բռնած էին, մարդոց համար որոշեալ էր միւս մասը՝ որ գունդն ամենէն հեռուն է։ Այս մասին մէջ է ծեփը, ծխանի ու պատուհանի տեղ կը ծառայէր ծեփի ձիւրը վրան բացուած ծափ մը (տես Զեւ 2)։ Պատները քարէ էին, յարկի՝ գերաններով, խալով եւ կաւով ծածկուած։ Ամեն ոգեւոր անկարի այս հասարակաց յարկին ներքեւ կ'իջեաներ — որչափ կը յիշեմ երկու կամ երեք կորեկ վճարելով։ Յայտնի է թէ այսպիսի այլազան տարրերէ կազմուած ընկերութեան մը մէջ մարդ մեծապէս զգոյշ ըլլալու է, եւ ընկերակիցներն մին հարկ է որ ամբողջ գիշերը արթուն հսկէ։

Անգամ մ'իմ բախտաբերութեամբ մէջ ծերունի բանաստեղծի եւ ուղւղ մըն ալ կար, որ ամբողջ գիշերը մեծ ոգեւորութեամբ եւ համայնական եղանակաւ Զահեմէնէն այլեւայլ կտորներ եւ առասպելախառն զրոյշներ կը պատմէր եւ այսպէսով գրեթէ մեղի մոռնալ կու տար մեր այդպէս կենան՝ որ ճշմարիտ տանջողը մըն էր։ Այդ բանաստեղծութեան հանգիւղ՝ ստիպուած էինք անընդհատ խիտ անհամոյ իրականութեան վրայ մտածել։ Գիւղացիք իրենց գրաստներն զարմանելէ ետեւ՝ կրակի քով նստելով սկսան իրենց հոգեթափաններն հանել՝ որ իրենց հոտով բանաստեղծին գեղեցիկ վարդապատանները յիշեցնէին շատ հեռու էին, եւ իրենց արտեղի գուրկներէն շարքերելու համար կրակի տալիս տարածէին՝ բազմակիցներէն աւանդ ամենէն նկատուած ունենալու։

Բարեբախտաբար հայտնակ գիւղ մը հասնելով մարդ գիւրաւ կը կաշգուրի տարժամաւոր ուղեւորութեան խանճեցուցիչ անհարթութիւններէն՝ պարզ, սակայն հիւրամեծար յարկի մը ներքեւ։ Եւ մեզ հիւրասիրութիւնն զիջացուց մէջ ի զօրութեան։ Ամեն տար հիւր յօգարութեամբ կ'ընդունուի, եւ մեր գիւղացին իւր կենաց մէջ զործած ամենամեծ մեղքը կը համարի հիւր մը մերժած ըլլալը։

Ինչպէս որ Եւսեպոս ու Հռովմայեցոց քով տարականոց զից պաշտպանութեան ներքեւ կը համարուէր, այսպէս եւս մեր գիւղացոյն համար տարականոց Եւսեպոսի հիւրն (Եւսեպոս զրնալ) է, եւ իւր պարտքը կը համարի հիւրն իւր տունն ընդունիլ եւ հիւրամեծարել։ Գիւղացիք առ հասարակ այն գիւղերն մէջ՝ ուր իրենց արմուէքն փոխանակուելու եւ կամ ուրիշ զործող համար երկայն տան մնալու կը ստիպուին, որոշ ասպնջական մը կ'ունենան, որուն քով կ'իջեան։ Այդ ասպնջական թողելու է ուրիշ մը քով իջեանել։ Լքելոյն համար ամենամեծ նախաօրինքն է, եւ լքողն ուս հասարակութենէ կը պարտաւոր եւ անոր գովակայութիւնը կը զգայ։ Միայն այն ատեն հիւր մ'ուրիշ տուն մը կ'ընտրէ, երբ գիտէ թէ իւր ներկայութեամբն ձախարակութեան հանդիպած ասպնջականին նեղութիւն պիտի պատճառուի, այսինքն երբ գիտէ թէ ասպնջականն աղքատացած է եւ բոս հետեւորդի իւր նախկին հիւրէն պիտի ամնայ ծնուաւորի։

Թեամբ հիւրասիրել չկարենալով համար. այս դեպքեր մէջ փոքրիկ ընտանիք մը կ'աւարէր ի նշան թէ զինքը մոռցած չէ եւ թէ զինքը կը յարգէ: Ասիայն այս զգուշութիւնը բովանդատեալ մըն ամբողջութեամբ յաւանք կը բերէ եւ շատ ցոյցաւոր կը հանդիպի:

Հիւրասիրելութիւնը հորմէն որդւոյն եւ յորդոց յորդի միւս ժառանգութեանց պէս կ'երթայ. միայն թէ տան մէջ մի չափահաս անգամը կարող է ուղածին պէս նոր ասպնջական մ'ընտրել. եւ ասկէ ասեալ շատ անգամ կը պատահի որ երբ զոր օր. երկու եղբայր թէ միասին գիւղ մը կու գան՝ այլեւայլ ընտանեաց ջով կ'իջեւանին: Ժառանգաւոր ասպնջականութեան յարաբերութիւնն այնպիսի կ'ըլլայ որ երկու ասպնջականը իրարու հետ սերտ կապուելով՝ մեծաւոր ազգականի եւ ասպնջականի մէջ հազիւ խորութիւն կ'ունեն: Աստուծոյ թեմա ժամանակ կարողութեան տարբեր ջանքերով մերձաւոր ազգականի մը պէս օգնութեան կը կոչուի: Եթէ մեծաւորը կամ փոխապետը բան մ'ունենան, փառաւր լուր կու տան թէ արգելք տեսնեց բանի մը պէտք ունիլ: Նոյն իսկ աս ընթերցեց զիւրացի մ'իւր փառաւոր փառաւորն կը գնէ իւր ասպնջականին համար. արեւը կ'ենթադրէ թէ կորստութիւն ունի: Ասպնջի իւր զայտաւայրերը բնակող ասպնջականին համար իւր բերքով՝ կորագի, պանիր, ցորեն եւն մէկ կողմ կը դնէ, մինչդեռ ջերմագոյն նահանգները բնակողն՝ արագի՝ արեւցոյցի համար պտուղ, սորգոյ բամբակ, մետաղ, գինի եւ պահէ: Հասարակօրէն փոխադարձաբար իրարու այց ելած ժամանակ վերադարձեալներէ փոքրիկ ընտանիք իրենց հետ կ'առնան կամ փոխարէն: Մարդ զիւրացոյցի թմբին վրայ փոքրիկ ծրարներ ու պարկեր զետեղած երբ տեսնէ, կրնայ ասպահով ըլլալ որ պարզեւ ապաւնտահարած են:

Երկու ասպնջականաց իրարու ծանօթմանն ամենեւին նախընթաց ձեւակերպութիւններ չունի. երբ մէկ մէկ կամ երկու անգամ տուն մը կ'իջնայ, երկուքին մէջ միանգամ ընդ միայն ասպնջականութիւնը հաստատուած է: Մէկէն քիչը մը գալով՝ այս կամ այն գիւղացին կը հրուիրէ քիչը եկած ժամանակ իւր ջովով իջնալու. ուղիկիցն իւր տունը տանիլ սովորութիւն է. եթէ մէկն դառնէ դարձած ժամանակ պատահամբ օտարականի մը քիչը մտնելն տեսնէ եւ գիտնայ որ ասպնջական չունի՝ իւր ջովը կը հրուիրէ: Վերջապէս եթէ օտարական մ'իջեւանելու տեղ չգտնէ, ուղղակի երկուքի կ'երթայ, որ թահաւան կամ գիւղացի մը զինքը ապահովագրէ կը հրուիրէ: Մի անգամ տեսնելն ապագայ բարեկամութեան հիմը կը կազմէ:

Այլ տեսնէ միայն բացառութիւն մը կ'ըլլայ, երբ հիւրն աշխույժած քաղաքացի կամ բոլորովին օտարական մըն է, որ մի անգամ եւեթ քիչը մ'իջնայու տարկուած է եւ ըստ այսմ տեսական ասպնջականութեան տեղի չկայ: Այսպիսի քիչաց մէջ եթէ օտարականը յանձնարարական չունի՝ տուն մ'իջնալու, իրեն պատահող աստուղ զբաւ զայնի զինքը քիչապակտի կամ քահանային տունը կ'աւանջորդէ:

Այլընտրանք գիւղին ամենէն ունեւորներն են

այս երկուքն եւ օտարականներն՝ մանաւանդ քիչ մը հարուստներն ընդունելու դիւրութիւն ունին: Բայց ստեղծ կը պատահի որ գիւղի մէջ բազմադամ եւ հարուստ ընտանիք մը հիւր ունենող շատ կը սիրէ. այն տանը հիւրերը հնո փառաւորն. կամ այսպիսի ընտանեաց անունն ամէն կողմ՝ ծանօթ ըլլալով՝ օտարական մ'արգելն օրիշ գիւղ մ'եղած ժամանակն գիտէ եւ այդտեղ հասնելով այն ընտանեաց բնակարանը կը տեղեկանայ եւ հիւրասէր ասպնջականին դրան առջեւ զկայ կ'առնու: Ցան երկրացոյցն զինքը յօժարութեամբ կ'ընդունի, հիւրանոց կ'աւանջորդէ եւ ծառայից եւ կրտսերացոյցն անեցոյց հիւրին ձին դարձանելու, կերակուր պատարասելու, սենեակը յարգարկու եւն այլեւայլ պատուները կու տայ: Օրինակի համար տուն մը գիտեմ, ուր երբեք տաք կամ անեղ օտարական կերակուր կը նստէր եւ ասանց հիւրի օր չէր ըլլար. եթէ գիտաւորով հիւր ըլլար, այն տանն ընտանեաց մեծը դարձանելուն մին կերակուր կը հրուիրէր, ապա թէ ոչ՝ բանի մ'ալ համար չէր աւանդ, առանց հիւրի պատաս. մ'ալ կոկորդէն վար չէր երթար: Ինչպէս կրնար Աստուծոյ պարգէնն առանձինն վայելու:

Գոհ կ'ըլլար, եթէ կարենար իւր ամէն հիւրերն առանց դրացիներէ բան մը ինչպէս ստիպուելու մեծարել եւ անկողնոյ կողմանէ հոգալ: Այս վիճակ մանաւ ամէն տան մէջ՝ բնականաբար իւրաքանչիւրին կարողութեան համաձայն անկողնոյ այսլաքի կամ այնլաքի կողմանէ կը գտնուի. գորգ (գաւառական կոթ), կապոյտ (չաւ. կոպոյտ) — գորգի նման բրդէ շինուած է գուռներով թիւերով, ասպնջն անոր կողմն ու փափուկ տեսիլ չունի — բրդալոր անկողն, բարձ եւ վերմակ նոյնպէս բրդով լեւցուած: Երկու վերջերն ամենէն գեղեցիկներն են, վրան զիւս. հասարակ բարձը մետաղով գործած են ինքեթով, իսկ վերմակը կամ իրենց գործած եւ կամ զանազան մետաղեղեններով պատուած կ'ըլլան: Չնայելով ինքանով կը պահէ եւ հիւրերու եւեթ կը գործածեն. իսկ անեցոյց գործածածն են պարզ ըստբեկեղնի՝ զոր իրենց գործած են:

Ի նկատի առնելով մեր գիւղացոյց յարաբերութիւններն եւ կենաց պայմաններն՝ զոր յառաջ բերին, այսպիսի տարածեալ ասպնջականութիւն մը դիւրեւ կը հասկըցուի եւ կը անհետի, թէ փոխադարձաբար իրարու օգնելու հետեւութիւնն է: Հազարակոյցութեանց նմանեան վիճակին եւ քաղաքակրթութեան ծառայած ըլլալուն պատճառ, մասաւս՝ վաճառականութեան եւ բարերարչոյց ծառայարարական արուեստից մասին խօսք չէ կրնար ըլլալ: Գիւղացին իւր բերքերուն իրեն հարկաւ որ եղածէն անելին չէ կրնար վաճառել եւ եթէ վաճառէ ալ՝ այդպէս աննշանակ գին կու տան որ փոխադարձութեան պատճառած աշխատութիւնն զերեւ մնայն լուաւոյն կը համարի: Փոխանակութեամբ մերձակայ գիւղացին այն կ'առնու, ինչ բանի որ պէտք ունի: Այս պատճառաւ արժամատիւութիւնն քիչազգույն բոլորովին անմտնօթ է: Եթէ գրամ ունենայ չի գիտեր թէ ինչ բանի գործածէ. եւ գրամն արժամ ըստբեկ փոխելով կուէն անօթներն մէջ զիւսեղնելով՝ կը թաղէ: Եւստրաս

Թեամբ եւ առաւելութեամբ կու տայ Աստուծոյ իրեն այնպէս յորդմութեամբ պարգեւատեն, ապա թէ ոչ Աստուած զինքը կը պատժէ: Քաղաքներէ հեռու գիւղերու մէջ Հայոց, կաթ եւն ծախելն մեղք կը համարին, այնպէս որ գաղաթ բերք չի բերեր, կաթը կաթ չի տար:

Գիւղերու մէջ ամենեւին գինեւորուն չկայ, բայց գորգատարք այժմ գինեւորուն բունջուր յոռի սովորութիւնը մուտք կը գործէ:

Օտարականը մէկ օր կամ աւելի ալ մնայ, միշտ նոյն յորգութիւնն ու մեծարանքը կը վայելէ: Օտարականը բնակութեան համար բան մ'ալ չի վճարեր, բայց եթէ այն ինչ որ իրեն առանձինն իրեն համար կը գնէ, զ. օ. եթէ միշտ ոչխարներ կամ հաւեղեն ուզէ ուտել կամ այն գիւղերու մէջ՝ ուր գինիդ մշակութիւն չկայ, գինի խմել ուզէ՝ այն ժամանակ վճարելու է:

Հարուստ հիւր մը սովորաբար երթալու ժամանակ իւր կողմանէ փողրիկ նուէր մը կ'ընէ եւ այն՝ տանտիրոջ, եթէ երկույն առեւն հիւր մնացած է, կամ փողրիկ գումար մը տան կրտսեր տնայաւորներէն միոյն, որ իրեն համար ամենէն աւելի աշխատած է:

Թէ այս սովորոյթը յայլ զաւառու ալ կան, կ'ուզեմ հաստատել Հիմանի՝ Դր. Պառաւորի վերին ի վիպութիւն հոլաւու (Reise zum Ararat, էջ 189) մատենին մէջ տուած տեղեկութիւնն յառաւ բերելով:

«Իրիկունը Թաղաքումս անուն հայաբնակ մեծ աւանն հասանք: Որոշեցինք այստեղ գիւղերէլ, վասն զի մեր կողմին բնաւ թէ մերաւոր գիւղն այնչափ հեռուէ է որ չմիջոցաւ հասնել անկարելի է: Ապա (այսպէս երբեք չէրք գիւղին ամենէն երեքը)՝ կոչել առաւով գիւղին անցնելու տեղ, միաց համար խար, քիչ մը պտուղ՝ սեխ ու մաթուզ (arabouse) խնդրեցինք: Կար խնդրեց իւրաքանչիւր խառնադու: Մեր թէլը խմելէն ետքը Ապան միւս անգամ մեզի գալով՝ սեխ ու մաթուզ բերաւ եւ մեզի հետ խառնեցաւ: Թարգմանի միջնորդու: Թեամբ: Այս միջոցի գետինը գեղեցիկ գորգ մը տարածեցին եւ վրան բազմութիւ պաւառակներ դրին, որոնց մէջ այլեւայլ կերպով պատրաստուած հաւեղեն տ. բրինձ կար: Մեր հիւրասեր առպնջաւ կանը զմեզ ուտելու կը առկայէր. մեք բարեք թէ անթիթի չենք եւ կերակուր չխնդրեցինք: Պատասխանեց թէ մեզ տնայիս համայնական ու հաղաւաճ գեղ հիւր ենք, որ ձեռքէն եկանուն պիտի ընայ ընել՝ այնքան մեղ ցուցնելու եւ թէ եւ վշտանայ եթէ մերծենք: Ուստի մերանցանք գորգին եւ մեր առաքնականը զարմանալով կը նայէր մեր բրինձը գգալով՝ ուտելուն, վասն զի գգաւն այն կողմին անծանօթ՝ է եւ ասոր տեղը կը բռնեն մատուցը: Կերակուր ուտելէն վերջը քանի մը գորգ ալ բերուեցաւ եւ մեզի լաւ անկողին մը պատրաստեցինք՝ որչափ պարագայը կը ներէին:

«Երբորքը առաւօտ աղան միւսանգամ կ'ուշտուէր եւ հարցուցինք թէ մեզ խարին եւն հա-

մար որչափ պարտական ենք: Մեր հարցումն զինքը վշտացուց: Իւր պատասխանն կը թէ իրեն համար պատիւ մէն է որ իւր քովն ինչպէս եւ իւր յարկին ներքեւ բնակեցանք եւ թէ ես գաղաւաղու ժամանակ ալ իրեն քովն ինչպէս: Ընծարհակաւ եղանք իրեն այդ մարգասեր ընգունելութեան համար: Եւ Թէ մեր նախնիք եւս այն այս գովելի սովորութիւնն նոյն ընգարձակութեամբ կ'գործէր զինքն, կը վիպէ Քանոնփան: Հայ գիւղական ասոց վրայ շատ հետաքրքրական քանի մը տեղեկուած թիւն տուած տեղը՝ մասնաւոր եղանակաւ հիւրասիրութեան մասին կ'ընէ (Արշաւանք Գ, 5, 30):

«Եւ յամենայն շինա, յորոց անցանք, երթալը նախ տա. զոր» որը անգն բնակէին. եւ ամենայն ուրեք ուրախ եւ զուարթացեալ զնոսա գտանէր. որը ոչ թողութիւն զնոսա առանց նախաճաշ ինչ նոսր մատուցանելոյ: Չգոյր տեղի ուր ոչ գտանէր ի սեղանս միւս ոչխարս եւ ուրոց, խոզին, միւս հորթուց եւ հաւուց՝ հանդերձ բազում հացի, կորեւ կան եւ քաղալ: Երբեք ոչ տա սիրոյ կամեր առաւ ումքը ըմպել, մզեր զնա ի աղան, եւ անց հարկ էր խոնարհեալ ըմպել մզելով որպէս վրով:

Թեւեռն աւելորդ չէ այս գիտելու վերջը հիւրամեծարութեան մի ուրիշ սովորոյթն ալ՝ — հիւրին ոտքը լուալու սովորութիւնը կ'ուզեմ ըստել: — Երբեք ամենէն Այս մասնաւոր պատիւն ի վաղուց ծանօթ հիւրերու եւեթ կ'ընենայր: Երբ այսպիսի բարեկամ մը հասնի, ասն ամենէն մանկամարդ կինը (նազն ետքը) կամ հասունացած աղջկին՝ եռանդանին զուռուց ծանօթ մեծակը կը գնէ եւ կամայայով մը ջուր կը ջեռուցանէ, ջրոյն տաքացած միջոցին աղաւ մը (Չեւ 3) կը բերէ, ծածկեալ երեսով հիւրին կը մերկենայ եւ ձեռքերն կըմոց վրայ խաշածն բռնած՝ խոնարհելով մը կ'ողջանէ եւ նշանակ էր հարկերն — որովհետեւ ասոր հիւրի մը հետ չի կերար խօսել, — որ թղլուութիւն կը խնդրէ ոտքերը լուալու: Աղջկին աւելի պատառ է. քանի որ հարս չէ՝ ծածկեալ երեսով չի ջրել, այլ գրեւոր փողրիկ քոշ մ'ունի եւ ամենուս հետ բաց երեսով կ'ընայ խօսել, ասուկայն ինքն ալ մանկամարդ կ'ընէ վիճակին վիճակ կակից կ'ըլլայ այն օրն իսկ, յորում կը նշանուի: Հիւրն ինք զինքը պարտաւոր կը համարէ այդ հաճախեալ խնդիրը շատ անգամ մերծել մինչեւ որ ասանկեր կամ ասանկիկը զինքը յայն տեսի:

Ոտքը մին միւսին ետեւէն կ'երկընդունէ եւ մանկամարդ կինը լարելը կը հանէ, որ կազմուած է նախ քրդականան միտաբուն կամ միայն բրդէ հիւսեալ շորս մատ լայն կապէ մը (— հայերէն թաւ թարերէնէ փոխառեալ բառով մը գոլու) — որ զանկապանին եւ վարտեց ծայրերուն վրայ շատ անգամ փաթ թուած է. այս աղանքիցն ուղեւորին մեծ հանգստութիւն կը պատճառէ: Երկրորդ քեթիկն՝ որ հաւանականագոյն թափ տրեւել բառ մըն է, վասն զի Թափը գառի լարէն (թփ) կ'անուանեն, որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ կտոր մը խողի, եղան կամ գոմուր կապի: Ըստ կը խնդրուի խողի կաշին, վասն զի միշտ փափուկ կը մնայ եւ շատ կը գիմանայ, մինչդեռ այլ կաշիք շատով կը ջորհան եւ ոտքը կը սեղմեն: Երբորք զանկապանն՝ որ բամբա-

¹ Զափաղանքութիւն է: գգաւն առ մեզ ծանօթ է եւ այն շատ հին ժամանակներէ: Գոյնն թէ կերակուր եւս առանձին կէտէ՝ ասորագրեալ կերակուր չի գործածուիր:

կեպոյ գունաւոր գերձանէ հիւսուած կ'ըլլայ՝ գեղեցիկ զարդերով՝ յար եւ նման արեւելեան զօրգերութեան զարդերոյ:

Այսպիսի ազանելիք մը յօրինել շատ դիւրին է եւ շատ պարզ. ամէն գիւղացի ինքն իրեն կը շինէ: Կաշին կ'առնուն, մաքրել կ'ածիլեն, մերկ ոտքը՝ մեծութիւնը չափելու համար կաշւոյն վրայ կը դնեն եւ նոյն մեծութեամբ կաշին կը կտրեն: Կաշւոյ կտորումները գերձանի պէս բարակ կը արելով՝ արեւիկէ եզերքներն ուրիշ շինելու կը գործածեն, որոնց մէջէն յետոյ մետաքսեայ կամ բրդէ գոյնիզոյն լոյն կապ մը կ'անցընեն, որ լարելին ոտքէն ելլելը կ'արգելու: Չեւ 4 նկարեալ լարելու մեր առջեւ կը գնէ, որ քանի մը ժամուան մէջ կրնայ յօրինուիլ: Զարքին ամենայն մասամբ գիւրատար է հաճոյական ազանելիք մըն է: Մի միայն պակասութիւնն է երկայն չէ իմանալը:

Ոտնուայէն ետքը՝ որմէ յառաջ արդէն ոտքը չփռած էր, հիւրին ըստ կամս դրած մը կը գնէ կնոջ ձեռքը, որ ձեռնահամբուրով մ'իւր շնորհակալութիւնը կը յայտնէ: Ամէն հիւր այս նուէրը չընեն:

Իմ կամք չէ այստեղ յիշատակել Հայոց այն ամէն նշանաւոր սոցիոլոգիներէն, որոնց շատն ապահով հին ժամանակներէն են. այլ ուշեցի համառօտիք միայն այն տպաւորութիւններն ուրուագրել, զոր օտարական մը հայկական այսպիսի գիւղի մերձեցած ժամանակ եւ գիւղի մէջ կ'ուենանայ: Ուրեմն հասանք գիւղ, մտանք տուն. արդ ստորագրենք այժմ՝ տունն ըստ կարի ճիշդ:

Արդէն ըսի թէ յօգուածս եւ վիճենա գրելով՝ թերութիւններ պիտի ունենայ եւս այժմ կ'ուզեմ աւելցնել թէ թերեւ թերութեանց ամէնէն գլխաւորներն են թուոց պակասութիւնն եւ մեծութեան նշանակութիւնը չըլլալն: Տանց յառակագիծներուն եւ միւս ձեւերուն մեծութիւնը չկրցայ թուով նշանակել, որով կարելի կ'ըլլար առարկայից ճշգրիտ մեծութիւնը պակսկերպընել:

(Հարօնակելի)

Բ Ժ Ծ Կ Ա Ս Ո Ն

ՄԻՋԻՆ ՈՐ ՆՈՐ ԲԺՅԱՆԵՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նիսիսեղիտեղիք. Վ իմագրովս կ'իմանալք զայն ամենայն բժշկական գրուածս, որ Հետազոտութեանց 14^{րդ} եւ 15^{րդ} Հատանոց մէջ յիշուածներուն յաջորդած են: Արդէն 14^{րդ} Հատանէն կրնայ մակարեւելի որ յունիքը բազմաթիւ հեղինակներու ինքնակապ կամ իւր ինքնակապ գրութիւններն այստեղ քննութեան առնուի: Հազիւ թէ Միջին ժամանակներէն երկու երեք բժիշկը կան, որոց նոյնպիսի գրութիւնք ծանօթացած են արդեացոյ, եւ հարկաւ անոնց վրայ պիտի ամփոփուի մեր ուշագրութիւնն: Սակայն եւ այնպէս կարծենք թէ Հնդկոյն Բիշիւրաւի վերնագրեալ 15^{րդ} Հատանէն նուազապէս հետաքրքրական պիտի չեղեան հետեւեալ քանի մը Հատանք: Սուրբ Է՛ մեր գլխաւոր նպատակին — այն է՝ նախնայ առաւկորէն բարբառայն — առեալիտէն նայելով, Հնդկունից շափ առաւ նիւթ չեն կարող մատուցարարել Միջինը իսկ ի մասին լեզուի, առաւելապէս այն պատճառաւ՝ որ ստանք, եւ մանաւանդ նորք կամ յետինը, որ ամենարկած են բժշկական կամ այլ որպիսի եւ ինչ բժշկական գրութիւն յօրինելու, ոչ այլ ինչ յերեւան հասած են՝ բայց եթէ իւրաքանչիւրն հնագունից կամ իւր նախնիքնայնց գրուածներուն եղանակաւորութիւնն: Սակայն պիտի ջանանք բոլորովին անոսն շաննել եւ ոչ իսկ յետնոց գրուածները:

Գլխաւորաբար երեք յատուկութիւնք ի վերջոյ յիշատակեալ գրութեանց զմեզ յօժարեցուցին այս՝ եթէ ներեալ է ասել՝ զիջողութեան Վստն զի անոնց մէջ երբեմն այնպիսի հնագոյն կտորներ խառնուած կը գտնուին, որ մոյն անոնց իջեցածից հասած են եւ զոր գրեթէ անփոփոխ կամ թեթեւփոփոխութեամբ պահած են: — Աստի զի թեեւ ըստ ինքեան անհարթ եւ հետեւակ է ծանաւանք. յետնոց լեզուն, սակայն այնպիսի բացատրութիւններ եւ ասացումներն ալ կը բովանդակեն, որք ոչ փոքր օգնութիւն կ'ընեն ռատկորէնի կարելու իսկ բառից հաւաքածոյն անցընելու: — Արեւապետ վասն զի ամէն բժշկական գրութիւն կարող է նպաստել լուսաւորելու եւ արդիւնացընելու հոյք բժշկականութեան պատմութիւնն, որոյ կտաւորութեան կը բարձրանք միջնաւն օտմեղակել:

Բայց որովհետեւ մեր ի ձեռքն անցած գրաւոր միջոցները — Չեռագիրները — շատ նուազ են, միանգամայն մեծ գօտաւորութեանց ներքեւ ինչ կած է՝ ամենակարեւոր Չեռագրաց իսկ նաեւ մասնական ընդօրինակութիւն ստանալ, նա թէ գահաջուցիչ տերէկութիւն ժողովել անոնց նկատմամբ, ու այսպիսաց վրայ երկրորդաբար միայն կը խօսինք, այս ինքն՝ երբ մեզ ծանօթ նոր կամ յետեւ ժամանակաց գրութիւն մի կապ ու յարաբերութիւն կ'ունենայ զմեզ զբաղեցնող գրուածոց միջոց հետ: